

*Пам'яті моєї мами
Галини Хом'як-Фріланд*

Вступ

Бідняки мають те, що раніше не могли дозволити собі багатії. Те, що колись вважалося розкішшю, перетворилося на звичайні повсякденні речі. У нинішнього робітника більше комфорту, ніж у фермера старих часів. А у фермера більше предметів розкоші, багатший одяг і кращий будинок, ніж було колись в землевласника. Колись і король не мав таких рідкісних картин та книжок, таких красивих меблів, які сьогодні є у землевласника.

Ендрю Карнегі

Бранко Мілановіч працює економістом у Світовому банку. Він уперше зацікавився нерівністю у доходах, коли у вісімдесятих роках працював над докторською дисертацією в Югославії; виявилось, що ця тема для офіційних кіл «дражлива» — правлячий режим не хотів, щоб науковці надто глибоко копали цю тему. І не дивно, адже соціалістична ідеологія обіцяла побудувати безкласове суспільство.

Та, переїхавши у Вашингтон, Мілановіч спостеріг цікаву річ: американці пишалися своїми супербагатіями і, здається, не особливо переймалися долею бідняків. Порівнювати одних з іншими та говорити про економічну нерівність було якось не прийнято.

«Директор престижного аналітичного центру у Вашингтоні якось сказав мені, що навряд чи експертна рада профінансує проект, у назві якого є слова “дохід” або “економічна нерівність”, — написав Мілановіч у своїй недавній книжці. — Щось

про боротьбу з бідністю вони охоче фінансували б, але нерівність — зовсім інша річ»².

— Чому? — поцікавився дослідник.

— Небайдужість до проблеми бідності показує людину в доброму, правильному світі: мовляв, я готовий грошима допомогти бідним. Благодійність — хороша річ; людям подобається почуватися благодійниками, на цьому заробляють багато моральних очок, навіть якщо біднякам віддають крихту. Але нерівність — зовсім інша річ; будь-яка згадка про нерівність ставить під сумнів правомірність і легітимність їхнього доходу.

Суть не в тому, що супереліта не хоче демонструвати свого багатства — вона ж купує яхти, дизайнерський одяг, палаци, грає у благодійність по-великому. Та коли розмова з компліментів сходить на аналітику, еліта починає нервувати. Один вол-стрітський демократ, який попрацював на високих посадах в уряді й у кількох великих фінансових установах, розповів мені, що президент Обама відштовхнув від себе ділову спільноту, заговоривши про «багатих». На його думку, краще було б взагалі не згадувати про економічну нерівність, але раз президент не міг не зачепити цю тему, то доречніше було б сказати «успішні». Слово «багаті» прозвучало надто різко: ось, мовляв, «ми», а ось «вони» — багатим людям таке не подобається. У такому ж тоні про ставлення Барака Обами до істеблішменту відгукнувся Біл Клінтон у книжці «Повертаючись до роботи», яка вийшла 2011 року. «Я не дорікав їм їхнім успіхом», — писав президент Клінтон, відзначаючи, що саме завдяки його м'якій дипломатії істеблішмент прийняв підвищення податків³.

Такої ж думки Роберт Кені, бостонський психолог, який працює з дуже заможною клієнтурою. Він якось завважив у інтерв'ю, що слово «багатий» дуже часто звучить, мов засудження, в англійській мові «багатий» (rich) римується зі «сволотою» (bitch): «Мені доводилося бачити, як люди кажуть “Я Боб Кені і я багатий” і починають плакати»⁴.

Не тільки супербагатіям не подобається говорити про поглиблення нерівності — ця тема ідеологічно дискомфортна для багатьох

людей. Бо глобальний капіталізм, навіть із погляду найпалкіших його прихильників, має працювати по-іншому.

Досі економісти вважали, що суттєвої нерівності в доходах у доіндустріальну епоху не існувало — коли загальне багатство і продуктивність праці не великі, елітам нема чого перерозподіляти на свою користь. А вже в процесі індустріалізації відбувся стрибок, і промисловці та промислові робітники обігнали за доходами фермерів (згадайте сьгоднішній Китай). Потім в індустріальну й постіндустріальну епохи різниця в доходах знову вирівнялася, бо широкі маси отримали доступ до освіти, а держава відіграла в перерозподілі більшу роль.

Про зв'язок між економічним розвитком і нерівністю вперше почав писати Саймон Кузнець, американський економіст родом з Білорусі. Графік, яким він проілюстрував свою теорію, — перевернута U, — один з найвідоміших в економічній науці: він показує рух суспільства до складнішої і продуктивнішої економіки — від низької нерівності до високої і потім знову до низької.

Навіть не маючи даних статистичного аналізу, такого ж висновку на світанку індустріальної епохи дійшов Алексис де Токвіль: «Якщо подивитися на те, як розвивався світ від самого початку, чітко видно, що рівність переважає на історичних полюсах цивілізації. Первісні люди рівні у слабкості й невігластві. Високоцивілізовані чоловіки можуть стати рівними, бо мають однакові засоби для комфорту і щастя. Між цими двома крайнощами ми знайдемо нерівність в умовах життя, статках і освіті: меншість має все, а решта живе у бідності і темряві»⁵.

Якщо вірити в капіталізм — а більшість світу в нього вірить — крива Кузнеця — прекрасна теорія. Економічний прогрес буває безжальним, і не всі від нього виграють. Але щойно ми досягаємо токвільського плато «високоцивілізованих чоловіків» (чоловіків!), як усім дістається частина пирога. До кінця 1970-х років Сполучені Штати, рекламний портрет капіталізму, теж були втіленням кривої Кузнеця. Період швидкого повоєнного розвитку США економісти, між іншим, назвали Великою компресією, коли нерівність у доходах скоротилася і більшість американців почали

вважати себе середнім класом. У ту епоху, за словами гарвардського економіста Ларі Каца, «американці росли разом»⁶. Здавалося, що це природний прояв промислового капіталізму. Навіть рейганоміка одягала цей концептуальний костюм: поступки багатіям заради всіхнього блага — це все одно поступки.

Та в кінці сімдесятих років ситуація почала мінятися. Реальні доходи середнього класу не росли, а істеблішмент почав витягувати активи з решти. Найочевидніше переміни проявлялися у Сполучених Штатах, але на початок двадцять першого століття зростання економічної нерівності спостерігалось в усьому світі: і в найбагатших західних країнах, і на розвиткових ринках.

«Америка Великої компресії» перетворилася на «Америку 1-го відсотка» так недавно, що наші уявлення про те, як функціонує капіталізм, ще не встигли змінитися. Сплеск економічної нерівності настільки не відповідає очікуванням, що більшість людей навіть не усвідомлює, що він відбувається.

Саме це експериментально з'ясували 2011 року фахівець із поведінкової економіки Ден Аріелі з Дюкського університету й Майкл Нортон з Гарвардської бізнес-школи. Аріелі демонстрував учасникам дослідження, як розподіляється багатство в Сполучених Штатах (20 відсотків населення володіють 84-ма відсотками загального багатства) і у Швеції (верхнім 20-м відсотком належить тільки 36 відсотків багатства)⁷. Дев'яносто два відсотки респондентів відповіли, що воліють розподілу багатства пошведськи, а не по-американськи. Тоді Аріелі питав, як, на думку респондентів, варто розподілити багатство у США. Відповідь: 20 верхніх відсотків населення мають володіти 32-ма відсотками багатства — тобто це ще рівномірніший розподіл, ніж у Швеції. Коли мова йде про економічну нерівність, американці воліють жити у Швеції (або в Америці кінця п'ятдесятих років). А найбільше їм сподобався б егалітаризм ізраїльських кібуців.

Та відстань між реальними даними і нашими уявленнями про ситуацію — не привід її ігнорувати. Щоб зрозуміти, як змінюється американський (і світовий) капіталізм, треба подивитися на

те, що відбувається нагорі. І це не оголошення класової війни, а проста арифметика.

Ларі Самерса, гарвардського економіста й колишнього міністра фінансів США, не назвеш радикалом. Однак він завважив, що плоди економічного зростання США в останнє десятиліття розподілилися настільки нерівномірно, що, з погляду середнього класу, «вперше з часів Великої депресії здається, що в перерозподілі більше сенсу, ніж у зростанні»⁸.

Асиметрія на користь верхівки така виразна, що, не беручи її до уваги, неможливо зрозуміти показники загального економічного зростання. Так само, як високі показники школи на тестах — заслуга небагатьох відмінників, збільшення доходів верхівки може маскувати той факт, що зростає розрив у розподілі багатства. Подивіться на економічний розвиток США у 2009–2010 роках. Сумарний дохід виріс на 2,3 відсотка — звісно, ще той рекорд, але на похмурому загальному тлі тоді й цього не сподівалися.

Та придивімося до цих чисел уважніше, як це зробив економіст Емануел Саез, і виявиться, що пересічні американці цілком справедливо сумнівалися в економічному одужанні країни⁹. А все тому, що дохід 99-ти відсотків американців виріс на символічні 0,2 відсотка. Тим часом доходи «верхнього 1-го відсотка» стрибнули на 11,6 відсотка. Економіка справді одужала — для «1-го відсотка».

Та сама ситуація і за лаштунками буму на розвиткових ринках. Як з'ясувала Народна партія Індії, йдучи на перевибори під гаслом «Осяйна Індія», світ середнього міського класу і світ сотень мільйонів селян, які ледь-ледь зводять кінці з кінцями, перебувають у різних галактиках. Так і в Китаї: між економічною елітою приморських регіонів і половиною населення, яке животіє у селах внутрішнього Китаю, — прірва.

Я хочу зрозуміти, як міняється світова економіка, придивившись до життя еліти: хто ці люди, звідки їхні гроші, що вони думають і який стосунок мають до решти. Моя книжка — це не «Життя багатіїв і знаменитостей»¹⁰ і не відповідь на славнозвісне питання батька російського соціалізму Александра Герцена «Хто винен?».

Я виходжу з того, що нам потрібні капіталісти, бо нам потрібен капіталізм. Чогось кращого за капіталізм, як і за демократію, людство не придумало. Але так само важливо осмислювати результати капіталізму: те, що плутократи відриваються від решти населення, — важливий наслідок того, як капіталізм працює сьогодні, і нова реальність, яка визначатиме майбутнє.

В інших книжках про «верхній і відсоток» зазвичай ідеться про політику й економіку, і в цьому можуть бути свої ідеологічні обертони. Якщо ви прихильник плутократів, то схилитиметеся до економічної аргументації, бо так їхній злет виглядатиме неминучим, принаймні у ринковій економіці. Критики плутократів тяжітимуть до політичних аргументів, бо так домінування «1-го відсотка» виглядатиме справою руки Вашингтона, а не дією невидимої руки ринку.

Моя книжка — і про політику, і про економіку. Політичні рішення, які сприяли становленню супереліти, — на першому місці, бо разом з економічною могутністю росли її політичні м'язи. Взаємозв'язок грошей, політики та ідей — водночас і причина, і наслідок становлення супереліти. Та економічні чинники теж багато важать. Глобалізація і технологічна революція спричинили економічне зростання по всьому світі, а заразом стали головними рушійними злету плутократів. Навіть плутократи на ренті, ті, що завдячують своїми статками урядовим рішенням, почасти збагатилися на тому, що розмір світового економічного пирога росте.

Америка все ще домінує у світовій економіці, а американці — в супереліті. Та в цій книжці я хочу подивитися на американських плутократів у глобальному контексті. Злет «1-го відсотка» — глобальне явище, а в глобалізованій світовій економіці плутократи — найбільші інтернаціоналісти: і в тому, як вони живуть, і в тому, як вони заробляють свої капітали.

Генрі Джордж, американський економіст і політик дев'ятнадцятого століття, був затятим фрітредером і настільки вірив у вільне підприємництво, що виступав проти податку на прибуток. Йому здавалося, що тодішні плутократи, барони-розбійники, — це

«загадка сфінкса». «Зв'язок бідності з прогресом, — писав Джордж, — велика загадка нашого часу... Доки ріст багатства, що його породжує прогрес, іде на утворення величезних статків, розкоші та збільшення контрасту між Домом надлишку і Домом нужди, доти цей прогрес не буде ні справжнім, ні тривким»¹¹.

Через півтора століття сфінкс знову загадав цю загадку. І в цій книжці я намагаюся її розгадати, відчинивши двері у Дім надлишку, — хто його господарі і що вони роблять.

Розділ перший

Історія. Важливий урок

1 000 000 людей за кордоном можуть виконувати твою роботу. Що в тобі такого особливого?

*Білборд на Сто першому шосе,
яке поєднує Кремнієву долину із Сан-Франциско*

Другий Позолочений вік

Якщо ви спитаєте про дату костюмованої вечірки, на яку американська плутократія прийшла без масок і показала себе в усій красі, то це 21 червня 2007 року. Того дня приватний інвестиційний фонд «Блекстоун» зробив найбільший з 2002 року вихід на біржу, підняв 4 мільярди й перетворився на публічну компанію, вартістю на момент пропозиції 31 мільярд доларів. Співзасновник фірми Стів Шварцман отримав особисту частку, вартістю на той момент майже 8 мільярдів доларів, плюс 677 мільйонів готівкою; другий співзасновник Піт Пітерсон взяв чек на 1,88 мільярда і пішов на пенсію.

За збігом, що їх так люблять історики, конспірологи і видавці, того ж дня Пітерсон давав бенкет (у ресторані готелю «Фор сізонс» на Манхетені, де ж іще) на честь літературного дебюту своєї доньки Холі — у романі «Нянь» (The Mapnu) вона іронічно показувала життя й любовні походеньки фінансистів з Верхнього Іст-Сайду. Книжка прекрасно вписувалася в жанр сучасної «літератури для мамочок» — газета «Ю-ес-ей тудей» радила захопити її на пляж¹², але авторка розповідала мені, що написала

книжку почасти тому, що «люди й гадки не мають, скільки грошей у цьому місті».

Холі — струнка шатенка з виразним обличчям і карими очима, від грецьких предків їй дістався середземноморський типаж. Після вечірки на честь виходу книжки я мала з нею кілька розмов — міс Пітерсон розповіла, як суперуспішні люди останніх років змінили смисл багатства.

«На Верхньому Іст-Сайді зараз стільки грошей, — розповіла вона. — Багато людей, їм ще й сорока нема, заробляють, приміром, 20 чи 30 мільйонів на рік у всіх цих хедж-фондах і не знають, що з ними робити». Як приклад вона переповіла, про що говорять на вечірках: «Вони почали казати, що життя стає реально дорогим, якщо все купувати. Якщо ти купуєш “НетДжетс”¹³ і всяке таке, або купив чотири будинки і живеш на чотири будинки, то гроші таки розходяться»¹⁴.

Головний аргумент, за словами Пітерсон, озвучила її сусідка за столом. «Вона повернулася до мене і сказала: “двадцять, ви ж розумієте, — це лише десять” (тобто з двадцяти мільйонів доларів на рік після податків лишається десять). І всі закивали».

Пітерсон — не наївна провінціалка, викликати заздрість — теж не її релігія. Але навіть з її розкішного поверху видно, що на вершині економічної піраміди відбувається щось дивовижне.

«Подивіться старе кіно “Вол-стріт”»: чоловіки тридцяти-сорока років заробляють по два-три мільйони на рік, і це кошмар. А тепер інтернет і глобалізація — і прийшли просто скажені гроші», — поділилася вона своїми думками.

«Тепер є тридцятилітні люди, які у хедж-фондах і через партнерство з “Голдман Сакс” заробляють по двадцять, тридцять, сорок мільйонів на рік. І таких багато. Вони тусують разом, їздять по світу разом, вони глобальні гравці, і різниця між ними та рештою людей росте в геометричній прогресії. Це вже не Гордон Геко¹⁵. Вони відірвалися у стратосферу».

Спостереження міс Пітерсон підкріплюється даними. В Америці «верхній 1 відсоток» справді «відірвався у стратосферу»,

порівняно з рештою населення. У сімдесяті роки на нього припадало близько десяти відсотків національного доходу, так само як і в Позолочений вік¹⁶, коли було зафіксовано попередній історичний пік. Роберт Райш, міністр праці при Білі Клінтоні, проілюстрував цей відрив на яскравому прикладі: 2005 року статки Біла Гейтса становили 46,5 мільярда, Ворена Бафета — 44 мільярди¹⁷. А сумарне багатство 120 мільйонів людей з нижніх сорока відсотків — близько 95 мільярдів, число, співмірне зі статками цих двох людей.

Це американські мільярдери й американські дані. Але, за словами міс Пітерсон, супербагатії — «глобальні гравці», і це важлива риса нинішньої плутократії. У звіті Організації економічного співробітництва і розвитку за 2011 рік показано, що за останні тридцять років у Швеції, Фінляндії, Німеччині, Ізраїлі і Новій Зеландії — країнах із м'якшим варіантом капіталізму, ніж у США — нерівність росла так само швидко, а то й швидше¹⁸. Мабуть, одиноким винятком у західному світі була Франція, яка, як завжди, пишається своїм особливим місцем, та дослідження показали, що навіть там в останнє десятиліття склалася та сама тенденція.

«1 відсоток» відривається від решти і в розвиткових економіках. Нерівність у доходах у Китайській Народній Республіці зараз більша, ніж у Сполучених Штатах, те саме в Індії і Росії. Розрив не виріс у Бразилії, четвертій країні брїк, але це очевидно тому, що економічна прірва між багатими і бідними там і так дуже глибока. Навіть сьогодні з усіх розвиткових економік Бразилія — країна з найвищими показниками соціальної нерівності.

Якось мені довелося спілкуватися з Нагібом Савірісом, телекомунікаційним магнатом з Єгипту, чия імперія простягається до Італії і Канади. З розмови випливало, які колосальні гроші крутяться в так званих розвиткових країнах. Савіріс підтримав протести на майдані Тахрір і поділився з присутніми на вечері в торговельно-готелі «Фор сізонс» думками про жадібність диктаторів: «Я ніколи не розумів, чому всі ці диктатори-крадії не вкрадуть мільярд і не витратять решту на людей»¹⁹.

Мені стало цікаво, чому мародерство диктаторів він вимірює «мільярдами». Невже в його світі «мільярд» — це межа сподівань?

«Так, на забаганки, літак, яхту потрібен мільярд, — відповів Савіріс. — Я маю на увазі, що це мінімум, який потрібен, якщо виходиш зі справи».

Тим часом величезна кількість американських робітників, які можуть бути майстрами своєї справи і тяжко працювати, зовсім не купуються в грошах. Навіть більше, їхні професії, компанії і заощадження буває руйнують ті самі сили, що збагачують плутократів. Глобалізація і технології призвели до того, що багато професій на Заході швидко занепадають — західним робітникам доводиться конкурувати з низькооплачуваною робочою силою в бідніших країнах; тих, хто не має інтелекту, освіти, удачі або нахабства користуватися плодами глобалізації ніби «покарано»: середні зарплати падають, бо машини й робітники з країн третього світу підірвали цінність роботи середнього класу на Заході.

Працюючи журналісткою в ділових виданнях, я понад два десятиліття спостерігала нових супербагатіїв: відвідувала ті самі ексклюзивні конференції в Європі, брала інтерв'ю в Мартас Віньярд²⁰ і Кремнієвій долині, бувала на закритих вечірках на Манхетені.

Деякі речі виявилися цілком передбачуваними: багаті, за словами Скота Фіцджеральда, не схожі на нас із вами.

Але треба також сказати, що сьогоднішні багатії не схожі на багатіїв учорашніх. Блискавично швидка глобальна економіка сформувала нову супереліту, яка великою мірою складається з багатіїв у першому і другому поколіннях. Нові багатії — працюючі, освічені, витончені меритократи, які вважають, що заслужили перемогу в жорсткій глобальній економічній боротьбі, і тому неоднозначно ставляться до тих, хто не здобув такого успіху. Вони вірять в інститути соціальної мобільності, але до інститутів економічного перерозподілу — читай: до податків — ставляться з меншим ентузіазмом, бо за них треба платити. А найдивовижніше, що вони перетворилися на глобальну спільноту

рівних: у них більше спільного між собою, ніж зі співвітчизниками. Хоч би де вони формально жили — у Нью-Йорку, Гонконзі, Москві чи Мумбаї — нинішні супербагатії дедалі більше схожі на окрему націю.

Нова віртуальна нація великих грошей настільки вражає, що один елітарний стратег у «Сітігруп» радив клієнтам банку формувати інвестиційні портфелі навколо глобальних супербагатіїв. В аналітичній записці 2005 року банкіри завважили, що «світ ділиться на дві частини — плутономіка²¹ і решта»: «У плутономіці не існує таких істот, як “американський споживач”, “британський споживач” чи навіть “російський споживач”. Існують заможні споживачі, їх мало, але за ними непропорційно гігантська частина доходу і споживання. І є решта: небагата більшість, якій належить на диво мала частка національного пирога»²².

У сфері інвестицій те, що світ ділиться на багатіїв і решту, стало трюїзмом. Боб Дол, стратегічний аналітик найбільшої у світі фондової компанії «БлекРок», 2011 року сказав журналісту, що «американський фондовий ринок і американська економіка — це різні організми»: перший росте, другий стагнує²³.

Навіть Ален Грінспен, верховний жрець ринкової системи, був здивований дедалі більшим розривом. В одному телеінтерв'ю він заявив, що американська економіка «дуже перекошена»²⁴. На хвили рецесії він заявив, що «спостерігаються ознаки відновлення... серед заможних індивідів», «великих банків» і «великих корпорацій»; решта економіки, у тому числі малий бізнес і «чимала кількість робочої сили», навпаки, все ще бореться за виживання. Навряд чи картина, яку ми спостерігаємо, непокоївся Грінспен, це одна економіка. Це радше «два окремі типи економіки», до того ж відстань і різниця між ними дедалі зростає.

Згодом «Сітігруп» розвинула тему, сформулювавши так звану споживацьку теорію пісочного годинника²⁵: ідея полягала в тому, що внаслідок поділу суспільства на багатих і решту розумно інвестувати, з одного боку, у виробників преміальних товарів для плутократів і, з другого, — у виробників масових дешевих товарів для незаможних верств. (Аналітики виходили з того, що середній

клас дрібнішатиме, тож паралельно дрібнішатимуть і компанії відповідного сегмента, тому інвестувати в них не резон.)

Досі це працювало. Сітігрупівський «індекс пісочного годинника», який обраховував співвідношення цих двох груп і охоплював розкішні універмаги типу «Сакса» на одному фланзі й дискаунтери типу магазинчиків «Фемілі долар» на другому, від 10 грудня 2009 року, коли його запровадили, до 1 вересня 2011-го виріс на 56,5 відсотка. Для порівняння, індекс Доу-Джонса за цей самий період виріс лише на 11 відсотків.

Перший Позолочений вік

Десятого лютого 1897 року сімсот представників американської супереліти зібралися в готелі «Вальдорф» на костюмований бал, який давали нью-йоркський адвокат Бредлі Мартін і його дружина Корнелія²⁶. «Нью-Йорк таймс» писала, що найпопулярнішим жіночим образом була Марія Антуанета — роль королеви приміряли на себе п'ятдесят леді. Корнелія, блакитноока повненька матрона з пишним бюстом і другим підборіддям, одягнулася Марією Стюарт, але перевершила всіх — на ній було кольє, яке колись належало французькій королеві. Бредлі був Людовиком XIV — Королем-Сонцем, Джон Джейкоб Астор — Генріхом Наварським. Його мати Керолайн — однією з Марій Антуанет у сукні, розшитій коштовностями на 250 тисяч доларів. Джон Пірпонт Морган вибрав образ Мольєра, його племінниця міс Пірпонт Морган прийшла в образі пруської королеви Луїзи.

За двадцять чотири роки до того Марк Твен опублікував роман «Позолочений вік», який дав назву тій епосі, але бал Мартінів задав нову планку розкоші навіть для країни, яка до неї звикла. «Нью-Йорк таймс» писала, що це «найпрекрасніша приватна вечірка в історії міста». «Нью-Йорк ворлд» відзначила, що серед гостей Мартінів було вісімдесят шість осіб, чий загальні статки «навіть уявити важко». Газета написала, що серед гостей був десяток людей із капіталом понад 10 мільйонів доларів, ще два

десятки — з капіталом понад 5 мільйонів. Немільйонера серед присутніх ще треба було пошукати.

Блиск цих показних грошей заворожував країну. «Фешенебельні кола і навіть проста публіка сьогодні у великому збудженні, — писав “Комершіал адвертайзер”. — Причиною став бал Бредлі Мартіна; договір про арбітраж, Кубинське питання, розслідування Лексоу — все інше відійшло на другий план»²⁷. Тоді, як і зараз, Америка пишалася своїми магнатами й економічною системою, яка їх створила. Та навіть у країні наймасштабнішого капіталізму бал Мартіна виявився прорахунком.

У 1897 році маси не були впевнені в завтрашньому дні і ще не встигли відійти від Довгої депресії, яка почалася 1873-го і стала найбільшим економічним ударом для Сполучених Штатів у дев'ятнадцятому столітті.

Місіс Мартін придумала виправдання: вона оголосила про бал лише за три тижні наперед з тих міркувань, що гості в цейно-ті шитимуть свої розкішні костюми в Нью-Йорку, а не в Парижі, і тим самим підтримають місцевого виробника. Міська спілка музикантів аргумент підтримала: мовляв, завдяки витратам плутократів існують робочі місця для інших людей.

Але громадську думку це не переконало. Загальний осуд, з яким Мартіни стикнулися після балу (і податок на прибуток для супербагатіїв, запроваджений на хвилі несприйняття плутократів, що їх Мартіни почали уособлювати), змусив їх виїхати у Велику Британію — в Англії у них був будинок, крім того, вони орендували гігантський маєток на 26 квадратних кілометрів у Шотландії.

Бал Бредлі Мартіна — яскравий прояв глибокої економічної трансформації, яку переживав західний світ попередні сто років. Ми живемо при індустріальній революції вже двісті років, а тому нам важко зрозуміти, наскільки радикально перший позолочений вік відрізнявся від інших періодів в історії людства. За двісті років після 1800-го в середньому по світу дохід на душу населення виріс удесятеро, а кількість самого населення тільки вшестеро. Суспільство змінилося настільки кардинально, що

цю зміну можна порівняти з одомашненням тварин і освоєнням рільництва.

Не тільки економістам першого позолоченого віку здавалося, що вони живуть у поворотний момент історії. 1897-го, у рік безталанного балу Бредлі Мартіна, Марк Твен приїхав у Лондон. Його приїзд припав на святкування діамантового ювілею королеви Вікторії — шістдесят років на троні.

«Британська історія налічує дві тисячі років, — писав Твен, — але відколи народилася королева, світ змінився більше, ніж за всі дві тисячі років до того»²⁸.

Історик економіки Ангус Медісон, який помер 2010 року, сам себе називав «числофілом» — він вважав, що числа допомагають краще зрозуміти світ. Шістдесят років він збирав всі і всякі дані про розвиток світової економіки в останні два тисячоліття — від довжини корабельних маршрутів до продажу тютюну. Він мав талант видобувати з цих чисел глобальні тенденції.

Один із найпереконливіших графіків показує, наскільки кардинально змінився світ у дев'ятнадцятому столітті, особливо Західна Європа і Сполучені Штати, Канада, Австралія, Нова Зеландія — «західні паростки», як назвав ці країни Медісон: між 1 і 1000 роками ввп Західної Європи в середньому падав на 0,01 відсотка на рік. Люди у 1000 році були в середньому трохи бідніші, ніж за тисячу років до того. У «країнах-паростках» економіка виросла на 0,05 відсотка. Між 1000 і 1820 роками — понад вісім століть — середньорічний ріст становив 0,34 відсотка в Західній Європі і 0,35 у її «паростках».

А потім різкий злет: між 1820 і 1998 роками економіка Західної Європи росла в середньому на 2,13 відсотка на рік, а в «країнах-паростках» на 3,36 відсотка.

Безпрецедентний економічний розквіт — результат промислової революції. В остаточному підсумку вона зробила нас багатшими за всіх людей в історії — і створила прірву між індустріалізованими країнами і рештою, яка тільки тепер, через двісті років, коли почали активно розвиватися країни третього світу, перестала здаватися нездоланною.

Але за все це багатство довелося заплатити велику суспільну ціну. Перехід від аграрної економіки до індустріальної відбувався болюче, він руйнував традиційні спільноти і ремесла. За апофеозом Бредлі Мартіна і його друзів стояв великий економічний бум, але цей процес водночас зривав з обжитих місць і робив біднішими значну частину населення. Цей бал, зрештою, відбувся під час Довгої депресії, економічного спаду в Сполучених Штатах і Європі, який тривав довше, ніж Велика депресія 1930-х років. Індустріальна революція породила плутократів — англійською їх називали баронами-розбійниками — і створила прірву між ними і рештою населення.

Архітекторам промислової революції здавалося, що поділ суспільства на переможців і всіх інших — це неминучий наслідок економічної трансформації. Ось що сказав Ендрю Карнегі, сталеливарний магнат із Пітсбурга й один із перших баронів-розбійників, про злет «1-го відсотка»: «Він уже є, від нього нікуди не дінешся, заміни нема; і хоч цей закон буває жорстоким до людини, для нашої раси — він найкращий, бо забезпечує виживання найбільш пристосованого в кожній галузі. Ми визнаємо, що треба пристосовуватися до нерівності; концентрація бізнесу, промисловості й торгівлі в руках небагатьох, конкуренція між ними — корисна й важлива для розвитку нашої раси»²⁹.

Карнегі був абсолютно впевнений, що переваги промислового капіталізму переважають вади, хоч від його слів про «користь для нашої раси» сьогодні ніяково. Але він бачив, що за прогрес доводиться платити високу ціну, і визнавав, що розрив між багатими і бідними — «проблема нашого часу».

Карнегі жив у перший Позолочений вік і краще за нас нинішніх розумів, наскільки глибока ця прірва, порівняно з попередніми століттями. «За останні кількасот років умови життя людини, — писав він, — не просто змінилися, а змінилися революційно. У старі часи між будинком, одягом, їжею, обстановкою вождя і його слуг не було великої різниці. Індіанці сьогодні перебувають там, де цивілізовані люди були вчора. Коли я їздив до племені сіу, мені показали вігвам вождя. Зовні він нічим не відрізнявся

від інших, та й усередині не надто перевершував вігвами його найбідніших одноплеменників. Контраст між палацом мільйонера і будиночком робітника засвідчує, які переміни принесла цивілізація».

Ендрю Карнегі, почавши у новій країні хлопчиком на побігеньках, вибився у перше покоління американської плутократії і добре розумів, що різниця між палацом і будиночком — це тільки зовнішній прояв прірви, яка відділяє багатих і бідних.

Робота — найперша сфера, в якій почав мінятися баланс стосунків між багатими і бідними, там це відчувалося найбільше: «Раніше люди виробляли речі біля домашнього вогнища або в маленьких майстернях, які були частиною домогосподарства. Учні працювали побіч майстра, жили у нього в тих самих умовах. Ставши майстрами, учні навчали своїх учнів — нічого не мінялося, життя йшло своїм звичаєм. По суті, існувала соціальна і навіть політична рівність, адже перші промисловці не мали політичної ваги в державі».

До індустріальної революції люди були більш-менш рівні у статках, але все змінилося в перший позолочений вік. Сьогодні, продовжує Карнегі, «ми зібрали тисячі ремісників на фабриках і в шахтах, майже нікого з них роботодавець не знає, та й сам він для робітників, по суті, міф. Взаємодії між ними нема. Склалися жорсткі касти і, як завжди, коли люди не знають одне одного, виникає взаємна недовіра. Одна каста не симпатизує іншій і охоче вірить усього поганому».

Особливо глибокі переміни відбувалися в Америці — можливо, тому, що національна міфологія навіть сьогодні не помічає «жорстких каст» індустріального суспільства, що їх Карнегі описував сто років тому. «Першопочаткова» Америка — тобто Сполучені Штати часів Американської революції — була одним із найбільш егалітарних суспільств на планеті. Про це з гордістю заявляли отці-засновники. Томас Джефферсон у листі від 10 вересня 1814 року, надісланому з Монтічело доктору Томасу Куперу, англо-американському енциклопедисту (він займався юриспруденцією, викладав хімію та політекономію, був президентом

університету), писав: «У нас нема злидарів... Населення наше в масі своїй — люди праці; багаті, тих, хто може дозволити собі не працювати фізично або інтелектуально, мало, і статки їхні помірні. Більшість людей праці володіють власністю, обробляють свою землю, мають сім'ї. Попит на їхню працю такий, що винагорода, яку вони беруть із заможних і компетентних людей, дає змогу прогодувати себе, купити пристойний одяг, працювати без надміру та утримувати сім'ю... З іншого боку, багаті і вільні від праці не знають того, що європейці називають розкішшю. Вони користуються не більшим комфортом і мають не більше радостей життя, ніж ті, хто їм усе це постачає. Чи можна бажати кращого суспільства?»³⁰.

Джеферсон порівнював цю егалітарну Аркадію з Англією жебраків і плутократів: «А тепер порахуймо суму добробуту у двох країнах. В Англії добробут — це привілей аристократії, і ви краще за мене знаєте, яка крихітна їхня кількість порівняно з трударями й бідняками. Думаю, що аристократів буде четверо на сотню людей, тож і співвідношення добробуту до злиднів — один до двадцяти п'яти. А в Сполучених Штатах — це вісім мільйонів до нуля, тобто з одного боку — всі, з другого — нікого». Токвіль відвідав Америку на двадцять років пізніше і, повернувшись додому, відзначив: «найдужче вразила мене рівність існування людей»³¹.

В очах Джеферсона і Токвіля, Америка кінця вісімнадцятого — початку дев'ятнадцятого століття була своєрідною Швецією. Це підтверджують дані, ретельно зібрані істориками економіки Пітером Ліндертом і Джефрі Вільямсоном³². Вони з'ясували, що у тринадцяти колоніях, разом із рабовласницьким Півднем, існувала більша економічна рівність, ніж у країнах, які невдовзі стануть авангардом промислової революції — Англія, Вельс і Нідерланди.

«Навіть якщо враховувати рабів, в американських колоніях у 1774 році існувала більша рівність в розподілі прибутку по домогосподарствах, хоч і не набагато», — стверджує професор Ліндерт.

Крім того, що Америка здавалася країною загальної рівності, і американці, і іноземці вважали, що колоністи живуть

заможніше, ніж їхні колишні співвітчизники в Європі, — зрештою, в цьому полягала одна з причин еміграції. І це підтверджують дані Ліндєрта і Вільямсона за одним важливим винятком. Багата була егалітарна Америка, але не супереліта. Якщо взяти верхні два відсотки населення, то порівняно з англійськими лендлордами навіть чарльстонські плантатори були бідняками. Справді, англійські два відсотки мали такі статки, що в середньому національний дохід Англії був не менший, ніж у Сполучених Штатах, хоча прошарок, який ми сьогодні називаємо американським середнім класом, жив набагато заможніше.

«Нікого схожого на герцога Бедфордського в Америці не було, — каже професор Ліндєрт. — Навіть найбагатший роботова-власник у Чарльстоні не міг зрівнятися статками з аристократами-землевласниками».

В егалітарній Америці й навіть у становій Європі індустріальна революція в кінцевому підсумку збагатила всі верстви, але й поглибила суспільний поділ. Індустріалізація — болісний процес, особливо для того, хто програв. Лудитів (кваліфікованих ткачів, які псували ткацькі верстати) можна зрозуміти: машини знищили їхнє ремесло. Та як у всіх меритократичних суспільствах «1-го відсотка», руйнівні зміни, принесені промисловою революцією, завдали нещастя і людям, які щиро повірили в неї, зробили свою ставку у грі, але програли. Доля саме таких невдах надихнула Марка Твена написати роман, який дав назву цілій епосі.

У передмові до лондонського видання «Позолоченого віку» Твен і його співавтор Чарльз Дадлі Ворнер пояснювали: «В Америці майже кожен чоловік має мрію, придумав план, як вибитися в люди або розбагатіти. Цей всеохопний дух підприємництва ми й намагалися показати в “Позолоченому віці”». Риса ця водночас добра й погана, притаманна як окремій людині, так і нації в цілому. Добра, бо не дає закиснути і змушує всіх рухатися вперед, а не назад чи вбік. Погана, бо не завжди мета того варта і людина буває втрачає себе, а сукупність таких випадків впливає на цілу націю і шкодить їй. Та все одно краще, коли в народі є така риса, хай навіть іноді доводиться страждати»³³.

* * *

Навіть Карнегі, головний капіталіст Америки, визнавав, що економічні перетворення покінчили з епохою «соціальної рівності», та парадокс полягає в тому, що водночас у Сполучених Штатах і більшості країн Європи пускала коріння політична демократія.

Паралельне утвердження політичної рівності й економічної нерівності — один із головних мотивів історії кінця дев'ятнадцятого — початку двадцятого століття у західному світі. Діалектика цього конфлікту породила в Сполучених Штатах популістський і прогресистський рухи, антимонопольні закони, державне регулювання і прибутковий податок, запровадити який з роздратуванням домагалися 99 відсотків населення. За два-три десятиліття Велика депресія знову запалила американські маси незадоволенням і примусила ввести нові обмеження для плутократів: закон Гласа—Стігола, який розділив комерційну та інвестиційну банківську діяльність, соціальна програма «Нового курсу» президента Рузвельта і ще вищі податки для верхівки — на 1944 рік найвища ставка податку становила 94 відсотки. У 1897 році, коли відбувся бал Бредлі Мартіна, податку на прибуток не існувало.

У Європі, де нижчим верствам ніколи не велося так добре, як американським колоністам, промислова революція завдала такого сильного удару по соціальному устрою, що виникла перша послідовна ідеологія класової війни — марксизм, а згодом і воїєвничі революційні рухи, які на середину двадцятого століття домоглися встановлення комуністичних режимів у Росії, Східній Європі і Китаї. Комунізм вплинув на всю планету: «Новий курс» і щедрі соціальні програми в Західній Європі почасти були відповіддю на червону загрозу. Краще домовитися з 99-ма відсотками, ніж наражатися на ризик, що вони влаштують революцію.

За іронією, пролетаріату найгірше жилося в радянському блоці, тобто там, де більшовики влаштували «диктатуру пролетаріату». Рівень життя в срср був набагато нижчий, ніж на Заході. Але в Сполучених Штатах і в Західній Європі компроміс між плутократами і населенням спрацював. Економіка росла, а нерівність у доходах поступово зменшувалася. Розрив між «1-м відсотком»

і рештою населення в Сполучених Штатах скоротився: частка «1-го відсотка» в загальних доходах впала з 16 процентів у 1940 році до майже 7-ми у 1970-му. У 1980 році директор компанії заробляв у сорок два рази більше за пересічного робітника³⁴. А 2012-го у триста вісімдесят разів більше. Податки були високі, верхня ставка — 70, але стабільне економічне піднесення — у 1947–1977 роках у середньому по 3,7 відсотка на рік — давало оптимізм і впевненість у завтрашньому дні. Це була золота епоха американського середнього класу, і не дивно, що вона так закарбувалася в популярній культурі. Західні європейці переживали те саме — швидкий економічний підйом, високі податки, система соціальної допомоги.

Потім, у сімдесятих, у світовій економіці знову наступив період кардинальних змін, а разом змінився і повоєнний суспільний договір. Сьогодні економіку рухають дві колосальні сили — технологічна революція і глобалізація. Новою таку подвійну революцію не назвеш — перші персональні комп'ютери з'явилися в продажу сорок років тому — і, як це часто буває зі звичними речами, їхній вплив легко недооцінити. Однак масштаб змін, принесених цими силами, цілком співмірний із масштабом промислової революції. Задумайтеся: у 2010-му, через якихось два роки після найбільшої фінансово-економічної кризи з часів Великої депресії, світова економіка виросла в середньому на шість відсотків. Це приголомшливе число, якщо врахувати, що до 1820-го вона заледве росла на якихось півпроцента в рік.

Та навіть на фоні середнього зростання в епоху промислової революції це дивовижне прискорення. Якщо промислова революція прискорила західні економіки від швидкості коня до швидкості автомобіля, то нинішня трансформація перемкнула світову економіку зі швидкості пошти на швидкість імейла.

На відміну від індустріалізації, технологічна революція і глобалізація не дали Заходу і «країнам-паросткам» нового економічного імпульсу (хоча й допомогли тримати темп у 2–3 відсотки, який тепер здається нам «базою порівняння», хоча в історичному плані це виняток).

Ця подвійна хвиля дала інше: запустила колосальний ріст в інших регіонах — в Китаї, Індії та деяких розвиткових країнах, де тепер іде свій позолочений вік. Зважте на таку річ: між 1820 і 1950 роками — близько півтора століття — дохід на душу населення в Індії і Китаї майже не мінявся; у цей самий час Захід переживав перший економічний злет. Але потім Азія почала наздоганяти. У 1950–1973 роках дохід на душу населення в Індії і Китаї виріс на 68 відсотків. Далі у 1973–2002 роках він виріс на 245 процентів і продовжує демонструвати високі темпи попри глобальну фінансову кризу.

Подивімося у масштабі всієї планети: американська економіка суттєво виросла з 1950 року — реальний ввп на душу населення потроївся. У Китаї він виріс у дванадцять разів. До індустріальної революції Захід не сильно випереджав у багатстві країни, що їх тепер називають розвитковими, прості люди скрізь жили більш-менш однаковим життям.

Бранко Мілановіч проаналізував літературу з історії економіки: скільки заробляли у світі в дев'ятнадцятому столітті³⁵. Він з'ясував, що у 1800–1849 роках денний заробіток некваліфікованого робітника в Індії, однієї з найбідніших країн того часу, становив 30 відсотків від заробітку його колеги в Англії, одній з найбагатших країн. Ще один приклад: у 1820-х роках реальні заробітки в Нідерландах були всього на 70 відсотків вищі, ніж у долині Янцзи в Китаї. Різниця здається великою, але порівняно із сьогоднішньою — вона несуттєва. Швейцарський банк «Ю-бі-ес» випускає відомий звіт про ціни й доходи в різних країнах світу. 2009 року (найсвіжіший повний звіт) номінальна зарплатня будівельника у Нью-Йорку становила чистими 16,6 долара на годину, у Пекіні — 0,8 долара, у Делі — 0,5, у Найробі — 0,6. Розрив куди більший, ніж у дев'ятнадцятому столітті. Промислова революція породила плутократію, але водночас збагатила середній клас на Заході і створила розрив між західними робітниками і їхніми колегами в інших країнах світу. Цей розрив поступово зменшується мірою того, як розвитковий світ переходить на ринкову економіку і переживає власний позолочений вік.

Професор Ліндерт тісно співпрацював з Ангусом Медісоном і є одним із лідерів так званої школи «глибокої історії», яка закликає розглядати світову економіку в тривалій перспективі, в контексті всієї історії цивілізації. Він вважає, що глобальні економічні зміни, що їх ми переживаємо сьогодні, мають безпрецедентний масштаб і вплив: «Класична промислова революція в Британії куди менше вражає, ніж те, що відбувається в останні тридцять років»³⁶. Зараз продуктивність зростає набагато більше, пояснює Ліндерт, а хвили руйнівних інновацій розходяться набагато швидше.

Такої ж думки Джоел Мокир, економіст із Північно-Західного університету й фахівець із технологічних інновацій та промислової революції.

«Технологічні зміни відбуваються небаченим досі темпом, вони охоплюють одну галузь за іншою, — розповідає Мокир. — Цілком імовірно, що зміни наростатимуть у геометричній прогресії. Люди поодиноці не стають розумніші, але суспільство в цілому накопичує дедалі більше знань. Ми маємо доступ до інформації і технологічну можливість перелопачувати гору полови заради зернини — жодне суспільство цього не мало. Це колосально».

Ці подвійні економічні зміни викликали не менші суспільні й політичні зсуви. Дослідники з Масачусетського технологічного інституту Френк Леві і Пітер Темін описують цю трансформацію як перехід від «Детройтської угоди» до «Вашингтонського консенсусу». Детройтська угода — це п'ятирічний контракт, підписаний 1950 року між Об'єднаною профспілкою робітників автопромисловості і трьома найбільшими автовиробниками. Робітники відмовлялися від права на страйк в обмін на щедрі медичні страховки і пенсійні виплати. Під «Детройтською угодою» Леві і Темін розуміють широкий набір політичних, соціальних та економічних інституцій, які сформувалися у Сполучених Штатах після війни: сильні профспілки, високі податки, висока мінімальна зарплата³⁷. Епоха Детройтської угоди — золотий вік середнього класу, коли розрив між «1-м відсотком» і рештою скоротився.

Та наприкінці 1970-х — на початку 1980-х Детройтська угода почала розвалюватися. Це був час Рональда Рейгана і Маргарет Тетчер. Вони опустили планку податків (при Рейгані верхню ставку податку на прибуток знизили із 70-ти відсотків до 28-ми, а максимальний податок на капітал — до 20-ти), обмежили владу профспілок, скоротили соціальні видатки і дерегулювали економіку.

Так званий Вашингтонський консенсус³⁸ було експортовано за кордон. Доля соціалістичних економік довела, що він працює і має вплив. Крах радянського блоку і запровадження ринкової політики в комуністичному Китаї означали, що інтелектуальну і політичну боротьбу капіталізму й комунізму, яка тривала сімдесят років, закінчено — ринкова економіка довела, що працевдатних альтернатив нема. Червона загроза — одна з причин, чому плутократи пішли на Детройтську угоду та її ще небезпечніші європейські аналоги. Капітуляція комунізму надихнула прихильників Вашингтонського консенсусу і сприяла створенню міжнародних інституцій, потрібних для глобалізованої економіки.

Ці три трансформації — технологічна революція, глобалізація, утвердження Вашингтонського консенсусу — збіглися з періодом глобального економічного росту й повернення плутократів, цього разу в планетарному масштабі. Дослідники економічної нерівності сперечаються, який із цих трьох чинників найбільше вплинув на злет «1-го відсотка». У цих дискусіях не обходиться без ідеології. Якщо ви вірите у Вашингтонський консенсус, то схиляєтеся до того, що нерівність у доходах — це результат об'єктивних (і в цілому позитивних) економічних чинників типу технологічної революції і глобалізації. Якщо ви ліберал і шкодуєте за Детройтською угодою, то будете пов'язувати поглиблення прірви між багатими і бідними з політикою — Джейкоб Гакер і Пол Пірсон переконливо показали цей процес у книжці «Переможець отримує все»³⁹.

Це важливий аргумент із реальними політичними проявами. Але якщо дивитися згори, з погляду плутократії, то обидві сторони мають рацію. Глобалізація і технологічна революція сприяли процвітанню «1-го відсотка»; з другого боку, плутократи багатіли

і прибирали собі більше влади, а крах Детройтської угоди означав, що їх обкладають меншими податками і скасовують обмеження. Фактично це повертає нас у перший позолочений вік: не тільки тому, що ми теж переживаємо технологічну революцію, а й тому, що правила гри сприяють тим, хто перемагає.

«Суть така: ми навряд чи розвернемо тенденцію, але й гіршою її не зробимо, — говорить Пітер Орзег, в адміністрації президента Обама він керував бюджетним управлінням. — Більшість цих речей породжує глобалізація і технологічні зміни, а не державна політика. Хоча замість того, щоб йти проти ринкового вітру, ми підставили йому вітрила нерівності»⁴⁰.

Подвійний позолочений вік — вхід у БРІК

Морозний вечір у середині січня 2012 року. На сорок другому поверсі штаб-квартири компанії «Голдман Сакс» на південному Манхетені зібралася група банкірів і видавців. Типовий американський антураж, як у кіно: з вікон відкривається захоплива панорама хмарочосів, у кутку награв джазовий ансамбль.

Але закуски інтернаціональні: мініатюрні дерунці з ікрою і сметаною, парові китайські галушки, індійська самса, турецький кебаб. Вечірку влаштували на честь головного економіста «Голдман Сакс» Джима О'Ніла, який ще десять років тому попереджав західних фінансистів, що інтернет-революція — не єдиний інвестиційний варіант. Виникають нові перспективні ринки, вони помітно міняють панораму світу; з легкої руки О'Ніла чотири найбільші молоді ринки почали називати англійською аббревіатурою BRIC: Бразилія, Росія, Індія, Китай.

Гості зібралися з нагоди виходу книжки О'Ніла «Карта росту. Економічні можливості БРІК і не тільки»⁴¹. Автор переконував, що концепція БРІК стала «головним економічним феноменом у нашому поколінні» і знайомив читача з «наступними одинадцятьма» молодими ринками, які разом з країнами БРІК мінятимуть світ.

Керівники «Голдман Сакс», які вшановували винуватця вечірки, — це герої нового позолоченого віку, авангард того самого «1-го відсотка», який піднявся завдяки дії економічних сил, що їх описував О'Ніл. Позолочений вік і барони-розбійники дев'ятнадцятого століття виникли завдяки промисловій революції і освоєнню американського Заходу; теперішній позолочений вік і нова плутократія виникли завдяки технологічній революції і глобалізації.

Але цього разу все по-іншому: світ проживає два трохи різні позолочені віки одночасно. Індустріалізований Захід переживає другий позолочений вік, а розиткові країни, як показав Джим О'Ніл, — свій перший позолочений вік.

Нинішні економічні перетворення ще кардинальніші, ніж у перший позолочений вік на Заході — цього разу вони зачіпають мільярди людей, а не тільки жителів Західної Європи і Північної Америки. Взяті разом ці два позолочені віки змінюють світову економіку в безпрецедентному темпі і масштабі.

«У структурному плані нинішні зміни куди радикальніші», — говорить Майкл Спенс. Він лауреат Нобелівської премії з економіки, радник китайського уряду по дванадцятій п'ятирічці і автор книжки «Наступна конвергенція. Що буде з економічним зростанням у світі, який розвивається з різною швидкістю», в якій проаналізовано, як два позолочені віки взаємодіють і співвідносяться⁴².

«Зараз розиткові економіки досить великі, і це серйозна проблема. Усе це настільки відрізняється від попередніх економічних перетворень, що, на мою думку, ми стикнулися з абсолютно новими викликами. Протягом двохсот років від промислової революції в Британії до Другої світової війни у світовій економіці існувала асиметрія, адже світ у цілому не було індустріалізовано, країни взаємодіяли не однаково, — розповідає професор Спенс. — Це складні феномени, наскоком їх не осягнеш».

Подвійний позолочений вік

Найлегше зрозуміти позолочений вік розвиткових ринків. Багато країн в Азії, Латинській Америці й Африці проходять зараз етап індустріалізації та урбанізації, достоту як Захід у дев'ятнадцятому столітті, хіба що додатковий імпульс процесу додає технологічна революція і глобалізована економіка. Колишні радянські республіки вже індустріалізовано — це сталося ще за планової економіки при Сталіні, — але там іде становлення нових ринкових механізмів, завдяки яким багато людей за рівнем життя перейшли у вищу лігу. Зрозуміло, що найбільше виграє верхівка, але завдяки реформам у середній клас перейшли десятки мільйонів людей, а сотні мільйонів виборсалися зі злиднів.

Те, що одні країни переживають перший позолочений вік у той час, як Захід переживає другий, водночас і спрощує, і ускладнює загальну картину. Чому спрощує — бо ми вже бачили цю історію, знаємо, що попри непрості повороти кінець у неї щасливий: промислова революція покращила життя всіх людей на Заході, хай навіть створила нинішній розрив у рівні життя між Сходом і Заходом.

Під час першого позолоченого віку знати цього напевно ми не могли. Згадайте, що саме муки промислової революції, всі ці похмурі диявольські фабрики надихали лівих революціонерів на боротьбу з капіталізмом і криваве будівництво економічної і політичної альтернативи. Але тепер ми достеменно знаємо, що капіталізм працює, і знаємо не тільки тому, що комуністичний експеримент провалився.

Крах комунізму — передумова подвійного позолоченого віку. Історики економіки досі дискутують про зв'язок західної демократії і першого позолоченого віку. Але немає сумніву, що нинішній подвійний позолочений вік — це спільний результат політичної революції (крах комунізму і перемога ліберальної ідеї по всьому світу) і нових технологій.

Глобалізація, помножена на технології, дала колосальний імпульс розвитковим економікам, ось чому концепція Джима О'Ніла виглядає такою переконливою.

«Розвиткові країни, особливо Індія і Китай, рухаються набагато швидше, бо завдяки політиці й технологіям Заходу сюди перенесено виробництво, яке не потребує високої кваліфікації, — говорить Дарон Аджемоглу, професор економіки Масачусетського технологічного інституту (він народився в Туреччині, країні з о'нілівських «наступних одинадцяти»). — Вони можуть піднятися над своєю ваговою категорією, бо технології дають фору»⁴³.

А це означає, доводить Аджемоглу, що перший позолочений вік проходить у розвитковому світі набагато швидше, ніж на Заході в дев'ятнадцятому столітті.

«У 1950-х роках робоча сила в Індії була дешева, але ніхто у світі не міг її використовувати, — каже Аджемоглу. — Тож країна розвивалася, проходячи ті самі стадії, що проходив був Захід. Тепер ситуація змінилася. Китай розвивається набагато швидше, бо китайські робітники набагато краще інтегровані у світову економіку».

Та попри успішну економічну революцію, життя в перший позолочений вік у двадцять першому столітті може бути важким. Телевізор, інтернет, родичі-гастарбайтери в деталях показують, наскільки західні люди відірвалися за рівнем життя, так що навіть 4–5 відсотків росту на рік можуть здаватися надто повільним темпом. Особливо, коли бачиш, у яких розкошах живуть «свої» барони-розбійники: жоден Рокфелер і Карнегі не могли собі дозволити приватний літак чи хірургічну операцію на серці.

Тимчасом як розвиткові країни проживають свій перший позолочений вік, Захід переживає другий. Те, що ми бачимо зараз, — це свого роду нова промислова революція. Економіка фермерів і ремісників в епоху машин перетворилася на економіку комбайнів і конвеєрів, так само й технологічна революція замінила робітників роботами, а службовців — комп'ютерами.

Водночас Захід має користь з того, що розвиткові країни увійшли в перший позолочений вік. Якщо ви власник компанії в Даласі або Дюсeldorfі, то, найімовірніше, на вас працюють вчорашні селяни в розвиткових країнах. Це добра новина для західних плутократів, які мають подвійну користь, бо одночасно

грають дві ролі — баронів-розбійників дев'ятнадцятого століття і технологічних магнатів двадцять першого. Чого не скажеш про західний середній клас, який відчуває на собі тиск обох позолочених віків.

У січні 2012 року вийшло дослідження, яке охопило майже десять тисяч випускників Гарвардської бізнес-школи і засвідчило цей розрив. Респондентів сильно непокоїла конкурентоздатність США у світі — 71 відсоток опитаних очікував, що в наступні три роки вона знизиться. Але картина сильно міняється, якщо розрізняти долю американських компаній і долю американських робітників: майже дві третини гарвардських випускників вважали, що зарплати і привілеї робітників можуть опинитися під загрозою, але те, що проблеми виникнуть у компаній, припускали менше половини опитаних⁴⁴.

«Стикнувшись із проблемами, компанія має набагато більше варіантів, ніж американський робітник, — говорить професор Портер, ініціатор цього дослідження. — Компанії розуміють, що вихід є, що можна, наприклад, перебратися в офшор, як решта 84 відсотки, або скоротити зарплати»⁴⁵.

«Хоча загальний пиріг стає більший, багато людей отримають менший шматок, — говорить Джон ван Рінен, директор Центру економічної ефективності Лондонської школи економіки. — Легко сказати “здобуйте кращу освіту”, а якщо вам років сорок-п'ятдесят? В останні п'ятнадцять років постраждав саме середній клас»⁴⁶.

Китайський синдром

Стаття 2011 року «Китайський синдром», яку написала трійка економістів — Дейвід Автор, Дейвід Дорн і Гордон Генсон, — добре розкриває тему впливу торгівлі з Китаєм. Це емпіричне дослідження особливо важливе, бо показує, що в наукових колах почали думати по-іншому. Причиною поглиблення економічної нерівності американські економісти зазвичай називали технології.

Але автори «Китайського синдрому», залучивши великий масив даних з місцевих, американських ринків праці, показали, що глобалізація, зокрема торгівля з Піднебесною, справляє глибокий вплив на американських робітників: «За найобережнішими оцінками, в цьому полягає причина скорочення кожного четвертого робочого місця в американській промисловості»⁴⁷.

Руйнівний ефект не обмежується тим, що робітники втрачають роботу. У громадах, які зазнали впливу «китайського синдрому», падають зарплати (як виявилось, особливо в невиробничому секторі), і люди менше шукають роботи. Результат — «різке падіння середнього доходу домогосподарств». Дядьку Сему теж дістається у вигляді кризи неплатежів.

Автор, Дорн і Генсон — не протекціоністи. Хай там що прийнято говорити про «одну націю під Богом»⁴⁸, вони відверто кажуть, що потрати і вигоди торгівлі розподіляються нерівномірно. Дослідники застерігають, що не спрямують своїх висновків проти свободи торгівлі, лише звертають увагу на її наслідки.

Цей «розподільчий ефект», як його називають економісти, поляризує ринок праці: лишаються добре оплачувані робочі місця нагорі, нічого особливо не міняється для некваліфікованої малооплачуваної робочої сили внизу, а робочі місця посередині шкали, з яких жив американський середній клас, скорочуються. Мартен Гоос і Ален Менінг⁴⁹ описують це саме явище на прикладі Великої Британії; за їхніми словами робочі місця діляться на «прекрасні» і «жахливі».

Недавнє дослідження про «розподільчий ефект» айпода — показовий приклад поляризації робочих місць; він показує, як зникає робота для середнього класу. Це дослідження провела трійка науковців — Грег Лінден, Джейсон Дедрік і Кенет Кремер. У серії статей вони показали, як і де айпод створює робочі місця і дохід⁵⁰. Зокрема вони з'ясували, що 2006 року за кордоном у виробництві айпода було зайнято майже удвічі більше людей, ніж у Сполучених Штатах, де його винайшли — 27 250 проти 13 920.

Навряд чи ви здивовані, але американцям варто задуматися. Адже «Епл» доводить, що країна породжує інноваторів

і підприємців; це хрестоматійний приклад «американської магії», яка має витягнути країну з петлі безробіття, так кажуть усі — від Барака Обами до Ріка Санторума⁵¹. Але виглядає, що всім цим «рятівникам» краще вдається створювати робочі місця за кордоном, ніж удома.

Не конче читати дослідження про айпод: усі і так знають, що виробництво масово переносять у Китай. Американці переживають через те, що Китай забирає робочі місця, але варто зауважити, що з усіх робочих місць, пов'язаних з айподом, на Піднебесну припадає менше половини — 12 270. Ще 4750 — на Філіппінах, а там населення 92 мільйони проти 1,3-мільярдного Китаю отож ця країна куди більше виграла від генія Стіва Джобса. Тут варто зупинитися, адже американські експерти і політики люблять пояснювати економічні проблеми США тим, що Китай свідомо здешевлює юань заради експортних переваг. У випадку «Еплу» — це не становить і половини всієї економічної картини.

А ось і несподіванки. Найперша така: навіть попри те, що більшість «айподних» робочих місць — не у Сполучених Штатах, лівова частка «айподних» зарплат залишається в країні. 13 920 американських робітників заробляють сукупно майже 750 мільйонів доларів. А 27 250 осіб, які працюють на «Епл» за кордоном, приносять додому менше 320 мільйонів.

Ця нерівність ще більш промовиста, якщо подивитися на структуру «айподної» зайнятості у США. Більш ніж половина людей — 7789 — зайняті у торгівлі і в неспеціалізованих напрямках (офісна робота, транспорт, дистрибуція тощо). Вони заробляють лише 220 мільйонів.

Найбільше виграють від інновацій «Еплу» інженери та інші кваліфіковані спеціалісти (6601 особа) — їм дістається понад 525 мільйонів. Це майже вдвічі більше, ніж заробляють «айподні» непрофесіонали у США і набагато більше, ніж зарплатна частка іноземних працівників «Еплу». Ось «прекрасні» робочі місця, всі інші — «жахливі».

Цей приклад показує, що глобалізація і технологічна революція — річ для Америки амбівалентна. Поширена думка, що навіть

пречудові американські інновації створюють більше робочих місць за кордоном, ніж удома, — свята правда. Але реальність ще похмуріша, ніж здається критикам-популістам, адже більш ніж половина «айподних» робочих місць у США — низькооплачувані і малокваліфіковані.

Авжеж, Америка має своїх переможців — це інженери, програмісти, дизайнери «Еплу», чії солідні зарплати почасти забезпечені тим, що компанія використовує низькооплачувану робочу силу за кордоном. Акціонери «Еплу» почуваються ще краще. У першій серії статей про айпод, яка вийшла 2007 року, Лінден, Дедрік і Кремер показали, що найбільша частина доданої вартості дістається самому «Еплу». Хоч плеєр збирають у Китаї, тамтешні виробничі процеси продукують дуже мало доданої вартості⁵².

Звісно, багаті країни можуть зберігати робочі місця у своїй промисловості, але дуже часто це означає, що такі робочі місця стають «гіршими». Ось, наприклад, чим закінчилося протистояння компанії «Катерпілар» із робітниками вагонобудівного заводу в Лондоні, Канада. Робітники заводу «Катерпілар» у Ла Гранджі, Іллінойс, де випускають залізничне обладнання, мали вдвічі менші зарплату і соцпакет, порівняно зі своїми канадськими колегами по той бік кордону. Можна сказати, що це перемога канадських профспілок, що політична культура в Канаді сприяє захисту прав робітників. З іншого боку, закінчилося все тим, що «Катерпілар» звільнив канадських робітників і переніс частину виробництва у містечко Мансі, штат Індіана, відкривши там новий завод⁵³. Та сама історія з розпіареним поверненням виробництва «Дженерал електрик» у Сполучені Штати. Робітники на заводі компанії у Північній Кароліні, який відкрився 2011 року, заробляли в середньому одинадцять доларів за годину, це половина від того, що отримували члени профспілок на старих заводах «Дженерал електрик».

Це зворотний бік перемоги, якої західні робітники добивалися останні півтора століття, про що писав Мілановіч. Він вважав, що розрив між західними робітниками і робітниками розвиткових країн створюватиме сильний міграційний тиск, адже люди

переїжджатимуть до країн з вищими заробітками. Але в епоху, коли товари й капітал рухаються вільніше, ніж люди, найімовірніше, що робота їхатиме до людей, а не люди до роботи.

Ендрю Карнегі уже в перший позолочений вік спостерігав цю колізію, він теж розумів, що вона сприяє поділу суспільства на багатих і решту: «За законами конкуренції, той, хто дає роботу тисячам людей, мусить суворо економити, передусім на зарплатні, і це викликає тертя між роботодавцем і робітниками, між капіталом і працею, між багатими і бідними. Суспільство перестає бути однорідним»⁵⁴. Карнегі вважав, що капіталізм змушує роботодавців запекло торгуватися з працівниками за кожну копійку.

Я обговорювала це питання з Джо Стігліцем, нобелівським лауреатом, який давно говорить про зворотний бік глобалізації і виступає в ролі Касандри: «Економічна теорія чітко пояснює, — каже він, — що трапиться, якщо звести разом дуже різні країни, наприклад Сполучені Штати і Китай: зарплати у розвинених країнах упадуть. Нічого несподіваного. Повна глобалізація означає, що зарплати у США будуть такі ж, як у Китаї. Ось що таке доконалий ринок. Але нам це не подобається»⁵⁵.

По-правді кажучи, ми вже давно не «одна нація під Богом», ми живемо в одному світі під Богом. Глобалізація працює, світ у цілому стає багатший. Але ці перетворення великою мірою оплачують окремі групи робітників в розвиненому Заході.

Ми звикли думати, що на лівому фланзі — інтернаціоналісти. Ліберали переймаються бідністю в Африці або жіночою освітою в Індії. Але іронія в тому, що справжні інтернаціоналісти сьогодні — це не сентиментальні ліберали, а жорсткі акули капіталу.

Ось що, наприклад, про глобалізацію і зайнятість сказав мені в Давосі Стів Мілер, президент страхової імперії «Ей-ай-джи» (AIG) і один з легендарних детройтських босів (його спогади «Антикризовий хлопець»⁵⁶ стали бестселером): «Ну, для початку, як громадянин світу, я вважаю, що перед кожною людиною, незалежно від країни, мають відкриватися такі самі можливості, що були в нас у Сполучених Штатах. Глобалізація вже прийшла. Це факт життя, від нього нікуди не подінешся. А це означає, що

різниця в рівні оплати однакової роботи буде нівелюватися, особливо в тих галузях, де робочі місця мобільні, бо виробництво можна перенести»⁵⁷.

Якщо ви керуєте або володієте глобальною компанією, ваше громадянство і паспорт не мають значення — це другорядні дрібниці. Але як показали Автор, Дорн і Генмон, якщо ви американський робітник, то «нівелювання» може завдати болючого удару.

Професор ван Рінен каже, що ця проблема назрівала багато років, але оприявнила її фінансова криза. Саме це, на його думку, породило хвилю масових протестів — від правого руху «чаювальників» до «Захопи Вол-стріт».

«Усі ці протести розгортаються вже не перший рік, — говорить ван Рінен. — Просто криза їх загострила і перевела у видиму форму»⁵⁸.

Два одночасні позолочені віки прискорюють один одного: індустріалізація в розвиткових країнах створює нові ринки і нові канали продажів для Заходу — айфони, які виробляють у Китаї, там і продають. А нові західні технології другого позолоченого віку прискорюють перший позолочений вік у розвитковому світі — в епоху комп'ютерів і швидких комунікацій збудувати залізницю або металургійний завод набагато легше, ніж у дев'ятнадцятому столітті, і розвиткові країни самі по собі стають великим ринком збуту.

«Індійський позолочений вік — це поєднання першого і другого американських позолочених віків», — говорить Ашутос Варшні, професор політології у Браунському університеті, який народився в Індії і живе на дві країни — в Бангалорі його дружина й син; ми поговорили з ним на Світовому економічному форумі в Мумбаї у листопаді 2011 року. «Індія переживає це явище у двадцять першому столітті... У дев'ятнадцятому інформацію поширювали куди повільніше. А зараз вісімсот мільйонів індійців мають мобільні телефони»⁵⁹.

Два позолочені віки переплітаються між собою. Фінансову кризу 2008 року можна пояснити колізією між китайським

і західним позолоченими віками: у надуванні бульбашки, яка так гучно луснула 2008-го, свою роль зіграли фінансові дисбаланси — питомий елемент китайської економічної моделі (дешевий юань грає на розвиток експорту).

У двох позолочених віках багато спільного, вони підсилюють один одного. Але всі ці зміни створюють сильну політичну і соціальну напругу, почасти тому, що зміни — це завжди боляче, а почасти тому, що вигоди від них розподіляються нерівномірно.

І цього разу у світі нема запобіжного клапана, який хоч якось стравлював надмірний тиск першої промислової революції — неосвоєних земель у Північній і Південній Америках. Коли тиск урбанізації ставав надто великим або надто несправедливим, маса народу з Європи могла емігрувати. Та й то не варто забувати, що конфлікти й несправедливості, породжені індустріалізацією й урбанізацією, на Заході подолали в результаті півстоліття воєн і революцій.

«У тривалій перспективі у нас все буде добре, — говорить професор ван Рінен. — Усе залежить від того, який часовий горизонт брати. Велика депресія і Друга світова війна дуже дорого обійшлися людству. Але в остаточному підсумку людство процвітає. Капіталізм таки працює, але в середньостроковій перспективі, років тридцять-сорок, можуть бути великі пертурбації. Я переживаю за те, що може трапитися в наступний рік-два»⁶⁰.

Та з олімпійської висоти міжнародної супереліти, потрати цих короткотермінових «пертурбацій» зникають порівняно з силою перемін, які приносить подвійний позолочений вік.

На завершення своєї книжки Джим О'Ніл прямо заперечує песимістам, які все нарікають, що економічна нерівність зростає, а середній клас на Заході занепадає:

Це дуже цікава історія, і вона не обмежується бізнесом та економікою. Ми живемо на початку періоду, якого за масштабом перерозподілу багатства й економічної нерівності в історії ще не було. Мене обурює, коли я чую безкінечні й одновимірні історії про те, як меншість отримує зиск із глобалізації за рахунок маргіналізованих мас.

Глобалізація може поглиблювати розрив у масштабі окремої країни, але в планетарному масштабі — це величезна сила, яка змінює світ на краще і нівелює нерівність між людьми. Десятки мільйонів людей у країнах брїк і не тільки там вирвалися з бідності завдяки тому, що економіки цих держав росли. Звичайно, кількість китайських мільярдєрів впадає в око, але не треба забувати, що за останні півтора десятиліття щонайменше 300 мільйонів китайців вирвалися зі злиднів... Ми в «Голдман Сакс» прогнозуємо, що до 2030 року завдяки економічному розвитку країн брїк і «Групи одинадцяти»⁶¹ два мільярди людей перейдуть у середній клас... Цей процес має бути джерелом надії і натхнення, а не хвилювань. Величезні прошарки людства отримують свій шанс на добробут. На наших очах розгортається велика історія⁶².

На подвійний позолочений вік можна дивитися з оптимізмом не тільки тому, що Джим О'Ніл бачить перспективу в Індії і Китаї. Є ще одна причина: досвід останніх двохсот років показує, що притаманна капіталізму творча деструкція з часом покращує рівень життя для всіх.

У цьому ж ключі відгукнувся Джон Барановскі, головний бухгалтер автобусної компанії «Грейхаунд лайнз» з Даласа, штат Техас, на статтю Браяна Артура, професора Інституту Санта Фе. У ній йшлося про комп'ютерну революцію і становлення другої економіки, в якій більшість роботи будуть виконувати машини під контролем машин без втручання людини. «Багатство буде створюватися і витрачатися у спосіб, який ми навіть не уявляємо, — писав Барановскі. — Минулі технологічні революції знищували мільйони робочих місць і створювали мільйони нових — це руйнівний процес, але в тривалій перспективі він завжди мав позитивний вплив на зайнятість і немає причин вважати, що в майбутньому буде по-іншому (що друга економіка впливатиме якось інакше)»⁶³.

Професор Артур відповів, що наразі немає доказів, що нинішня технологічна революція справді колись зробить нас усіх багатшими. «Сподіваюся, ви маєте рацію: період нового процвітання створить нові робочі місця, — писав професор Артур. — Ідея, що так завжди буває, називається в економіці закон Сея, але

економісти вважають, що цей закон — символ віри, а не реальність. Відколи з 1990-х років почалася друга економіка, ми бачимо послідовні хвилі скорочень і звільнень, а тепер спостерігаємо ще й структурне безробіття. Сподіваюся, що ці робочі місця буде створено, можливо. Але куди ймовірніше, що систему доведеться кардинально перебудувати, як це не раз було в історії. Треба знайти нові способи перерозподілу нового багатства»⁶⁴.

Щасливі селяни і нещасливі мільйонери

І критики, і прихильники глобалізації на Заході погоджуються в одному: найбільше від сучасних економічних процесів вииграють розвиткові країни, особливо тамтешній середній клас. Допоки росте ввп, це правда. Але так само як перший позолочений вік на Заході був добрий не до всіх, творча деструкція, яку капіталізм несе розвитковому світу, теж має свої мінуси.

Недавні дослідження показали, що немає прямої кореляції між прибутком і відчуттям щастя. До останнього часу головною теорією про гроші і щастя був так званий парадокс Істерліна — 1974 року Річард Істерлін з'ясував, що понад певний, досить низький, поріг більше грошей не роблять людину щасливішою⁶⁵. Та нагромадивши більше даних з усього світу, економісти побачили, що парадокс Істерліна справедливий тільки в межах кількох поколінь в окремо взятій країні — мабуть, ви не щасливіші за своїх батьків, хоча, ймовірно, багатші. Візьміть кілька країн, і правда виявиться іншою — мільйони іммігрантів завжди розуміли, що люди в багатших країнах у цілому щасливіші, ніж люди в бідніших.

Крім того, останні дані засвідчують, що перехід до більшого багатства, а отже більшого щастя, — процес безрадінний. Ангус Дітон у рецензії на статистичну викладку «Світ у розрізі за даними Фонду Гелапа»⁶⁶ за 2006 рік дійшов такого висновку: «Хоч як дивно, економічне зростання корелює з падінням рівня задоволеності життям незалежно від прибутків»⁶⁷. Едуардо Лора і Керол